

*მერაბ ღაღანიძე*

*Merab Ghaghanidze*

*საქართველოს უნივერსიტეტი*

*The University of Georgia*

მოწამეობა როგორც სილამაზე: წმიდა დედოფალ ქეთევანის  
წამება სულხან-საბა ორბელიანისა  
და დიმიტრი ბაგრატიონის პოეტური ხედვებით

**Martyrdom as Beauty: The Martyrdom of  
St. Queen Ketevan by the Poetic Visions of  
Sulkhan-Saba Orbeliani and Dimitri Bagrationi**

The poem about the martyrdom of his mother, Queen Ketevan, was written by King Teimuraz I (1589-1663) in 1627-1628. „The Torture and Book of Queen Ketevan“, in historical order, briefly describes the end of the life of the Queen of Kakheti – Saint Ketevan (1560-1624) and her torture, her dedication to the Christian faith.

In the poem, as a later addition, three stanzas written by Sulkhan-Saba Orbeliani are included, where Ketevan's torture is directly shown, but, unlike Teimuraz's original and mostly realistic narrative, Orbeliani presents the spiritual and aesthetic dimension of the queen's torture with special attention from the beginning. Such a vision is based on a deep understanding of the religious content of the event itself. Torture is described by the poet as the beautification of the martyr, his perfect adornment with the charms of bodily beauty. Torture loses its tragic content because it is imagined as a queen standing in front of a mirror and beautifying the face or body. From Orbeliani's Christian point of view, a person is beautiful when she or he, when presented before God, is spiritually beautiful. The most beautiful is a saint who sacrifices his body for the faithfulness of the Christian faith.

It is worth noting, primarily because of the poetic value of the text, another poem: „The Martyrdom of Saint Queen Ketevan“, which was published in 1819, and which was written by Dimitri Bagrationi (1746-1826), a Georgian poet, living in Russia. It is remarkable that the author, while writing his work, is clearly based on Teimuraz's text, but he widely expands and develops the vision of the base tab – the aesthetic dimension of torture, which necessarily implies seeing the spiritual beauty and spiritual victory of the martyr behind the suffering.

Dimitri Bagration's writings express the poet's double vision: the earthly, visible reality acquires and carries a different meaning from the spiritual point of view, while it, and exactly what happens in the world, is evaluated accordingly from the heavenly height.

The poets, Sulkhan-Saba Orbeliani and Dimitri Orbeliani, firmly followed the direction indicated by Teimuraz and, following their own poetic vision, both impressively presented the beauty of torture.

**საკვანძო სიტყვები:** დედოფალი ქეთევანი, მეფე თეიმურაზ პირველი, სულხან-საბა ორბელიანი, დიმიტრი ბაგრატიონი

**Key words:** Queen Ketevan, King Teimuraz I, Sulkhan-Saba Orbeliani, Dimitri Bagrationi

კორნელი კეკელიძე (1879-1962) თავის შემაჯამებელ, განმაზოგადებელ ნაშრომში სულხან-საბა ორბელიანის (1658-1725) შესახებ, რომელიც ავტორის გარდაცვალების წელს გამოქვეყნდა, აღნიშნავდა: „სულხან-საბა ორბელიანის მხატვრულ ნაწარმოებთაგან უნდა დავასახელოთ სამი სტროფი, რომელიც მას ჩაუმატებია თეიმურაზის „ქეთევანიანში“. მათი მიზანია ზედმეტად გაამახვილოს და გააძლიეროს სურათი სამშობლოსათვის თავგანწირული დედოფლის ტანჯვა-წამებისა. ჩანს, ეს შემზარავი ეპიზოდი ჩვენი ისტორიისა დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა საბაზე, რომელსაც თავი ვერ შეუკავებია,

რომ არ შეევესო თეიმურაზის ნაწარმოები“ (კეკელიძე, 1962, გვ. 328; შდრ. კეკელიძე, 1966, გვ. 473).

მანამდე, სწორედ კორნელი კეკელიძემ გამოაქვეყნა პირველად საბასეული სამსტროფიანი ჩანართი (კეკელიძე, 1924, გვ. 331-332, სქ. 1; ბოლო გამოცემა: კეკელიძე, 1981, გვ. 495, სქ. 1), რომელშიც, მკვლევრის სიტყვებით, ქეთევანის წამების „ეს საშინელი სცენა საკმაოდ რელიეფურადაა წარმოდგენილი“ (კეკელიძე, იქვე).

ხსენებული მოკლე პოეტური შენამატი, რომელიც საბას დაუწერია, მართალია, დასახელებულია თეიმურაზ პირველის თხზულებათა სრული კრებულის გამოცემაშიც (ბარამიძე, 1934, გვ. 022), მაგრამ თავად თეიმურაზისეული პოემის, – „წამება ქეთევან დედოფლისა“, – ამ კრებულში გამოქვეყნებულ ტექსტში (თეიმურაზ პირველი, 1934, გვ. 126-136) ის, განსხვავებით სხვა ათსტრიქონიანი, ასევე არაავტორისეული ჩანართისაგან (იქვე, გვ. 136-137), შეტანილი არაა.

საბას სტროფები ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ კიდევ ერთხელ, ვარიანტებითურთ, დაბეჭდილია თეიმურაზის თხზულებების, – „წამება და წიგნი ქეთევან დედოფლისა“, – ბოლო აკადემიური გამოცემის კვლევითს ნაწილში, შესავალში (თეიმურაზი, 2017, გვ. 11-12). როგორც ჩანს, უკანასკნელად ეს ტექსტი სწორედ ამ წიგნში გამოქვეყნდა.

აღსანიშნავია, რომ სულხან-საბა ორბელიანის მომცრო პოეტური თხზულება არასოდეს შესულა არცერთ საბასეულ წიგნში, მათ შორის, არც მის თხზულებათა ოთხტომიან (ექვსწიგნიან) კრებულში (ორბელიანი, 1959-1966).

პოემა თავისი დედის, დედოფალ ქეთევანის, მოწამეობის შესახებ მეფე თეიმურაზ პირველს (1589-1663), სავარაუდოდ, შეუქმნია 1627-1628 წლებში (გუგუშვილი, 1981, გვ. 57)<sup>1</sup> (თუმცა უნდა ითქვას, რომ, ასევე, გამოთქმულა ეჭვი, – არცთუ მთლად დასაბუთებული, – რამდენად შეიძლება მიჩნეული იქნეს თეიმურაზი ნაწარმოების ავტორად; ამ ეჭვის შედეგად წარმოქმნილი მოსაზრებით, ნაწარმოების ავტორობა მიეწერება თეიმურაზის ძმას, ბატონიშვილ ვახტანგს, რომელიც შემდგომ მოწესედ შემდგარა)<sup>2</sup>.

სულხან-საბა ორბელიანის მიერ დაწერილი ჩანართი, მართალია, დაუთარილებელია, მაგრამ ის, ბუნებრივია, შეთხზულია პოემის

ჩამოყალიბებიდან რამდენიმე ათწლეულის შემდეგ, რადგან სულხანი მეფისეული ტექსტის დასრულებიდან დაახლოებით ოცდაათი წლის შემდეგ დაბადებულა.

რაკი საბას სტროფები მოიპოვება მხოლოდ თეიმურაზ პირველის პოემის ხელნაწერებში, – სადაც ისინი ამგვარადაა დასათაურებული: „ეს სამი ლექსი საბა ორბელიანისაგან არის ნათქვამი“ (ბარამიძე, 1934, გვ. 022), – საფიქრებელია, რომ ისინი არასოდეს გასაჯაროებულა ან გამოქვეყნებულა ცალკე, დამოუკიდებლად და იმთავითვე პოემის შესავსებად ივარაუდებოდა, ანუ ავტორს, სულხან-საბა ორბელიანს, ეს სტროფები არც ჩამოუყალიბებია ცალკე პოეტური ნაწარმოებად, ხოლო ბიძგი ამ ტაეპების დასაწერად, როგორც ჩანს, მიუცია თავად მეფე თეიმურაზს, რომელიც თავის ნაწარმოებში გულდამშვიდებით მიმართავდა მომავალ შესაძლო შემმატებლებს: „ვინცა ლექსი მოუმატოს, მე არა ვარ მომდურავი“ (თეიმურაზ პირველი, 1934, გვ. 136; თეიმურაზი, 2017, გვ. 47)<sup>3</sup>.

საგანგებოდ აღსანიშნავია, რომ კორნელი კეკელიძე ცდილობდა, ფსიქოლოგიური ახსნა მიენიჭებინა საბას სურვილისათვის, თუნდაც მცირე ზომის პოეტური ტექსტით გამოჰხმაურებოდა ქეთევანის წამებას: რაკი დედოფლის თავდადებული ტანჯვა „დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა“ მწერალზე, მას „თავი ვერ შეუკავებია“-ო.

თვით თეიმურაზისეული ტექსტი, – „წამება და წიგნი პატიოსნისა თეიმურაზის დედისა, ქეთევანისა, თქმული მეფისგანვე, ძისა მისისა, თეიმურაზისა“, – ისტორიული თანამიმდევრობით, მოკლედ აღწერს კახეთის დედოფლის – წმიდა ქეთევანის (1560-1624) ცხოვრების დასასრულს და მის წამებას, მის თავდადებას ქრისტიანული სარწმუნოებისათვის<sup>4</sup>.

ქეთევანი კახეთის მეფის, დავითის, ცოლი იყო, მაგრამ ხელმწიფე ადრევე გარდაიცვალა, რის გამოც დედოფალს, – მცირეწლოვანი უფლისწულის, თეიმურაზის, დედას, – თავად მოუხდა სამეფოს მართვა. მალე, ბატონიშვილი დაიბარეს სპარსეთში, შაჰაბაზის კარზე. ამ დროს ტახტისათვის ბრძოლა წამოიწყო ქეთევანის ქმრის ძმამ, კონსტანტინემ, რომელმაც ისლამი მიიღო და რომელიც სპარსეთის ქომაგობით სარგებლობდა. მან დაუნდობლად დახოცა საკუთარი მამა ალექსანდრე და ძმა გიორგი, მაგრამ კახეთის თავდაზუნაურობა აუჯანყდა მას, იგი სასტიკად მოკლეს და მისი მოჭრილი

თავი ქეთევანს, აჯანყების შთამაგონებელს, მიაღწევს. დედოფლის გადაწყვეტილებით, ამ დროს ქვეყნის მმართველი გახდა მისი ვაჟი – კახეთის მეფე თეიმურაზ პირველი, რომელიც, შაჰის ნებართვითა და აღჭურვილი მისი მხარდაჭერით, სპარსეთიდან დაბრუნდა. თუმცა მალე შაჰაბაზს ეჭვი გაუჩნდა თეიმურაზის ერთგულების მიმართ, რის გამო მეფისა და სამეფოს დასასჯელად კახეთი ააოხრა. შაჰის დასამშვიდებლად, თეიმურაზმა მას გაუგზავნა ჯერ – დედა, ხოლო შემდგომ – ორი ვაჟიშვილი. ჩასვლისთანავე, სპარსეთის მმართველის გადაწყვეტილებით, მეფის ძენი დასაჯეს, – დაასაჭურისეს ორივე, რომელთაგან ერთი მაშინვე გარდაიცვალა.

ცოტა ხნის შემდეგ, შირაზში, ტყვეობაში მყოფ ქეთევანს შაჰი მოსთხოვს ქრისტიანობის უარყოფას და ისლამის მიღებას, რაზეც დედოფალი უარს იტყვის. 1624 წლის 12 სექტემბერს, შირაზის მოედანზე, სარწმუნოების ერთგულებისათვის, ქეთევანს სასტიკი წამებით მოკლავენ. ქალაქში მყოფი კათოლიკე მღვდლები დაასაფლავებენ დედოფლის ცხედარს. შემდგომ, მის მცირე ნაშთს ეს მღვდლები კახეთში ჩამოუტანენ მეფე თეიმურაზს, რომელიც დედის წმიდა ნაწილებს ალავერდის წმიდა გიორგის ტაძარში დაკრძალავს<sup>5</sup>.

ქეთევანის წამება, რომელსაც ფართო და ხანგრძლივი გამოძახილი ჰხვდა წილად, – მრავალგზისი და მრავალენოვანი აღწერის გარდა, – არაერთგზის ასახულა ქართული (და არა მარტო ქართული) ლიტერატურის სხვადასხვა ჟანრში: პოეტურად, თეიმურაზისა და საბას, ასევე, დანართების ავტორის გარდა, დედოფლის აღსასრულს გამოჰხმაურებია ვინმე მღვდელ-მონაზონი კოზმანი (კეკელიძე, 1981, გვ. 496), რომლის ნაწარმოები დაკარგულა, ხოლო შემდგომ – დიმიტრი ბაგრატიონი, თავისი პოემით. ორივე ამ პოეტს თავიანთი ნაწარმოებები მიუჩნევიათ გაგრძელება-გაჯიბრებად თეიმურაზისეულ ტექსტთან.

ამავე დროს, ქეთევანის წამებას ძველ საქართველოში მიემდვნა პროზაული ტექსტებიც: გრიგოლ ვახვახიშვილ-დოდორქელისა (ვახვახიშვილი, 1989, გვ. 5-23)<sup>7</sup> და კათოლიკოს-პატრიარქ ანტონი პირველის (ანტონი, 1980, გვ. 12-35) საგანგებო თხზულებები, რომლებიც წმიდანთა ცხოვრების აღმწერ სასულიერო ჟანრს – ჰაგიოგრაფიას – მიეკუთვნება; ასევე, ორი სვინაქსარული ტექსტი (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1967, გვ. 429-433); კიდევ,

ალავერდის სახარების მინაწერ-მოხსენიება (ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 1986, გვ. 215).

მეფე თეიმურაზ პირველის პოემაში, – „წამება და წიგნი ქეთევან დედოფლისა“, – დედისა და დედოფლის წამება აღწერილია მკაცრად, მკაფიოდ, გამოკვეთილად, შეურბილებლად:

მერმე გაუბეს ხელ-ფერხი, გამაბეს განა მაჯები,  
გაზით დაგლიჯეს ძუძუნი, დადვეს მხურვალე საჯები,  
შუბლსა შემოსდვეს ბარები, იმას არ მისცეს აჯები,  
და აღმა ახეთქეს კეფანი [...] (66)?;

მკერდით ზურგამდი გაავლეს გახურვებული რკინანი (67);

ქვეშ დაუფინეს, დახურეს ზედან ლურსმისა რკინანი,  
[...]  
სხვა წამოასხეს, დაყარეს ჯორცთაგან ტყავნი წინანი (68).

თუ ამ პოეტური სტრიქონების მეშვეობით, ავტორი მეტად შთამბეჭდავად და შეუფარავად (ამავე დროს, შემადრწუნებლად!) წარმოაჩენს ქეთევანის წამებას, შემდგომ, ამ სალმობათა აღწერის გაგრძელებისას, მოულოდნელად შემოიჭრება სილამაზე, – მოწამეობის სილამაზე, რაკი ის შემზარავი იარაღები, ის ნივთები, რაც სხეულის აუტანელ ტანჯვას ემსახურება, უცებ სულის სამსახურში ჩადგება და, აღმწერის როგორც სარწმუნოებრივი დაჯერებით, ისე პოეტური წარმოსახვით, აღმოჩნდება თვალით უხილავი, მაგრამ ნამდვილი სამკაული: მიწიერი დამცრობის ხედვას გადაფარავს სულიერი სილამაზის ჭვრეტა.

ეს ჩანაცვლება კი, პოეტის თვალთ, ამგვარია:

ჯილად – ქვაბი, ყამჩად – ბარი, ამბარჩებად – საჯებია,  
ვარდად – ცეცხლი, ქინძისთვებად – შამფურებით ირჯებია,  
ჩქიფად – გაზი, ბუნბულ-საბნად – ლურსმნის წვერი ჯაჯებია,  
და ყოლ ბაღებად – გამაბული თოკით ჰქონდა მაჯებია (69).

უნდა ითქვას, რომ პოემის ეს სტროფი იმდენად მკვეთრად განსხვავებულია დედოფლის წამების მთელი წინამორბედი აღწერილობისაგან, რომ მოსალოდნელია, გაჩნდეს არცთუ უსაფუძვლო კითხვა: ეკუთვნის კი ზემორე სტრიქონები ნამდვილად თეიმურაზს?<sup>10</sup>

ღირსშესანიშნავია, რომ შემდგომ, რამდენიმე ათწლეულის შემდეგ, ამ სტროფიდან ორი სტროფის დაშორებით, პოემის ტექსტი თავისი პოეტური მონაკვეთით შეუვსია სულხან-საბა ორბელიანს.

ამდენად, მეფე თეიმურაზ პირველის პოემაში, – „წამება და წიგნი ქეთევან დედოფლისა“, – მოგვიანო შენამატის სახით, ჩართულია სულხან-საბა ორბელიანის მიერ დაწერილი სამი სტროფი, სადაც უშუალოდ, პირდაპირ ნაჩვენებია ქეთევანის წამება, მაგრამ, განსხვავებით თეიმურაზისეული თავდაპირველი და უმეტესწილად რეალისტურ-ფაქტობრივი თხრობისაგან, საბა საგანგებო, განსაკუთრებული გულისყურით, თავიდანვე წარმოაჩენს დედოფლის მარტვილობის სულიერ და ესთეტიკურ განზომილებას, ხოლო ამგვარ ხედვას საფუძვლად უდევს თავად მოვლენის სარწმუნოებრივი შინაარსის ღრმად გააზრება. შესაძლოა, გამოითქვას მყარი ვარაუდი, რომ საბასათვის, მისი ამ სტრიქონების შექმნისას, ბიძგის მიმცემი და სულიერ-პოეტური შთაგონების წყარო აღმოჩნდა თეიმურაზისეული სწორედ ის წარმოსახვა, სადაც ერთი სტროფის მანძილზე დანახულია წამების სილამაზე, ანუ სილამაზედ გარდასახული წამება (ხოლო ეს გარდასახვა აღზევებულია მიწიერი აღქმის ფარგლებიდან!), მაგრამ მნიშვნელოვანია, რომ საბა არა მარტო მიჰყვება და განაგრძობს თეიმურაზის დასახულ მიმართულებას, არამედ იმთავითვე, თავისი ნაწერის პირველი სიტყვებიდანვე, ისტორიულ მოვლენას იგი განჰკრეტს, – ამ მოვლენის უეჭველი სარწმუნოებრივი ღირებულების გაცნობიერებით, – მხოლოდ ესთეტიკურად (შესაძლოა, იმიტომაც, რადგან წამების მიწიერი განზომილება მანამდე, პოემის ტექსტში უკვე დახატული იყო თეიმურაზის მიერ).

სულხან-საბა ორბელიანის სამსტროფიანი ჩანართია:

დედოფალი ვით შეამკვეს მათ უღმრთოთა სჯულის მტერთა,  
სნატთა ნაცვლად დაუფენდეს მიწათა და ცუდთა მტვერთა,  
სამკუთხს ლურსმანს ქვეშ უგებდენ, ვით ორხოვა, ვითა ტერთა,  
და ხან სცემდენ და ხან შეჰკვრიდენ, ვითა ხელსა და ტეტერთა.

მოკაზმიდენ შვენიერად, შეუქმოდენ ფისსა ზილფად,  
ცხელსა შამფურს ქინძის თავად, საოლავად გინდა სკიფად,  
ტანჯვას – სარკედ, ცემას – მარგედ, ნაცარს – სურმად, გაზსა –  
ჩქიფად,

და აგურს საპნად უსვამდიან, გასაწმედლად – კოსსა ლიფად,

ცხელსა ქვაბსა – თავს გვირგვინად, საყურებად – ნაკვერცხალსა,  
ყამჩად – ბარსა, საყბურად – მხურვალესა ნალს ახალსა,  
საჯს – ამბარჩად, ყელსაბამად, მწარეს თოკსა – ვითა მხალსა,  
და ქამრად ჯაჭვსა მოუჭერდნენ, შანთს დასმიდენ ვითა ხალსა<sup>11</sup>.

არცთუ ადვილად გასაგებ-ჩასაწვდომი ტექსტი, რომელიც მთლიანად ეყრდნობა კონტრასტულ სახეებს, ამგვარ შინაარსს გულისხმობს:

მართლმორწმუნე დედოფლის ირგვლივ შეკრებილან უღმრთონი და სჯულის მტერნი, – ისინი, ვინც უპირისპირდებიან, ვინც მტრობენ ქეთევანის ჭეშმარიტ სარწმუნოებას; სნატის, ანუ მდიდრული ხალიჩის მაგივრად, მას ფეხქვეშ უფენენ მიწას, ტალახს, მტვერს; ასევე, საფენ-საგებელი ნაქსოვი ორხოვის ან ტერის ნაცვლად, მას სამკუთხა ლურსმანზე უწევს დგომა; მას სცემენ და შეკრავენ როგორც შეურაცხადს, როგორც შეშლილს. ყოველივე შეუსაბამოა, წინააღმდეგობანი მოლადადეა! ჭეშმარიტი სარწმუნოების მაღიარებელს და, შესაბამისად, სიბრძნითა და გონიერებით აღსავსე ქალს სარწმუნოების მოწინააღმდეგენი გონებადაკარგული ადამიანის მსგავსად ეპყრობიან.

მაგრამ თავიდანვე ითქმება, რომ ქეთევანის დამცირება, მის მიმართ უპატიოდ მოპყრობა ნამდვილად მისი შემკობა და განდიდებაა. საბასეული ქრისტიანული ხედვა ამგვარია: დამცირებაში იგი ჭკრეტს სულიერ აღზევებას, ჩაგვრა-დაკნინებაში – სულიერ მორთვა-გამოწყობას.

როგორც პირველი სტროფის დასაწყისში, ასევე, მეორე სტროფის დასაწყისში უმაღლ და გამოკვეთილად ითქმება, რომ დედოფალი იმკობა და იკაზმება, და თანაც, ლამაზად, მშვენივრად, ტურფად; ცხადდება, რომ მისი წამება, სულიერი თვალსაწიერიდან, სწორედ მისი გალამაზებაა, რასაც მიწიერი განზომილებიდან მაშინვე განსხვავებულ, სულიერ განზომილებაში გადაჰყავს მოწამე (რაკი ირგვლივ მყოფ მაყურებელთათვის, მხოლოდ მიწიერად მხილველთათვის მათ თვალწინ ხდება არა შემკობა-მოკაზმვა, არამედ დამცირება და ტანჯვა!); შავი ფისი წარმოდგება როგორც სამკაული – დაფენილი ნაწნავით; გავარვარებული შამფური ხდება თმის სამაგრ-დამამშვენებელი, ქინძისთავი, ან საოლავი, ან სკიფი, თმის ჩხირი.



ნებაყოფლობით და გაცნობიერებულად მიღებული ტანჯვა იქცევა სარკედ, რომელთანაც პირისპირ დგომისას იხილება, იჭვრიტება საკუთრივ თავდადებული ქრისტიანი ადამიანის სილამაზე; სხეულის ცემა წარმოჩინდება სულის მარგებელ სალბუნად; ნაცარი, რომელიც ეფინება სახეს – შემამკობელ, დამამშვენებელ სურმად, ნელსაცხებლად; საწამებელი გაზი – სახის გასასუფთავებელ-გამასპეტაკებელ მაშა-მარწუხად, ჩქიფად (ეს მეტაფორა სრულებით იმეორებს თეიმურაზისეულს); აგურით გვემა წარმოდგენილია როგორც სურნელოვანი საპნით სახისა თუ ტანის განწმენდა-გაკრიალება; საწამებელი ტყავის სარტყელი ხდება სხეულის განწმენდელი განათლული ფარჩა, ლიფი.

მესამე სტროფში სურათი მწვავდება: გავარვარებული ქვაბი, რომელიც თავს დაედგა დედოფალს, მას სულიერი გვირგვინით შემოსავს; ცეცხლოვანი ნაკვერცხალი, რომელიც, მისი სხეულის დაწვისას, მის სახეზე კრთის, ნამდვილად სამკაული, საყურებია; სახისა და ყბის სამშვენისი ხდება ბარიც და გავარვარებული ნალიც; ყამჩა თავის სამოსად წარმოჩნდება; გახურებული, ცხელი ნალი, რომლითაც ჯალათების მის სახეს შანთავენ, საყბურად გამოსაყენებელი შესამკობელია; ყელზე გადასაჭერ ურთხლის ნასკვს, საჯს პოეტი ხედავს ამბარჩად, მანიაკად, ყელსაბამად; უხეში, მტანჯველი თოკი, რომლითაც შებოჭილია ქეთევანი, ნაზი და რბილი მცენარეა, რომელიც მოხდენილობას ჰმატებს ქალს; ჯაჭვი, რომლითაც დაბმულია დედოფალი, ტანის დამამშვენებელი ქამარია, ხოლო შანთით სახეზე ამოკაწრული და ამომწვარი ნაშთები სიტურფის გამომხატველი ხალია. საქმე ისაა, რომ ასე აღიქვამს პოეტი, რომლის თვალწინ სწორედ ამგვარი სურათი წარმოდგება, რაკი იმას, რასაც მიწიერი მზერა ხილულად ხედავს, სულიერი წვდომა განსხვავებულად ჰკრეტს.

აღსანიშნავია, რომ ქეთევანი დედოფალია, ხოლო დედოფალს, ჩვეულებრივ, ამკობს ხელმწიფური გვირგვინი, რომლის მაგივრად, მტარვალნი მას თავს დაადგამენ მხურვალე, გონჯ ქვაბს, რომელიც ჭემმარიტად, სულიერი განზომილებით, აღმოჩნდება სწორედ ნამდვილი, მარადიული გვირგვინი, – გვირგვინი მოწამეობისა, თავგანწირვისა, მაგრამ, ამავე დროს, სწორედ ამიტომ, გვირგვინი და ნიშანი განდიდებასა, აღზევებისა.

პოეტისეული ასახვისა და წარმოსახვის მიზანია, საწამებელი იარაღები წარმოჩნდეს ნელსაცხებლებად, სამშვენიისებად, სამკაულებად, რასაც ემსახურება ორივე განზომილების, – ფიზიკურისაც და ესთეტიკურისაც, – გამოხატვა უკიდურესი ნატურალიზმით, უკიდურესი სიცხადით, რაც ამდაფრებს ხედვის მისაწვდომობას, მაგრამ, ამავე დროს, გამოკვეთს კონტრასტსაც. ამგვარი კონტრასტით კი ძლიერ შთამბეჭდაობას აღწევს ხილულის გარდაქმნა წარმოსახულად.

ჩანართ სტრიქონებში შესამჩნევია არა მარტო რთულ და იშვიათ სიტყვათა მოზღვავება (ზოგიერთი მათგანი არც კი განიმარტება საბას ლექსიკონში), არამედ მათი ჟღერადობაც, რაც სასმენად უცხო და მშვენიერია და რაც მთლიან ტექსტს კეთილზმოდანებას ანიჭებს. ამგვარმა პოეტურმა სილამაზემაც უნდა დაძლიოს ის ცხოვრებისეული სისასტიკე და დაუნდობლობა, რაც მტარვალებმა დაჰმართეს დედოფალს.

ამრიგად, წამება პოეტის მიერ აღიწერება როგორც მოწამის გალამაზება, მისი სრულყოფილი აღჭურვა სხეულებრივი სილამაზის შემამკობელი ნიშნებით. წამება კარგავს თავის ტრაგიკულ შინაარსს, რადგან ის წარმოსახულია როგორც დედოფლის დგომა სარკის წინ და როგორც სახისა თუ სხეულის გამშვენიერება. საბას ქრისტიანული თვალსაზრისით, ადამიანი ლამაზია მაშინ, როცა იგი, ღმრთის წინაშე წარდგომისას, სულიერად შემკობილია. ყველაზე ლამაზი კი წმიდანია, რომელიც საკუთარ სხეულს სწირავს ქრისტიანული სარწმუნოების ერთგულებას.

საგულისხმოა, რომ წამება სილამაზედ აღიქმებოდა, ასევე, არაერთი ევროპელი მწერლის მიერაც, რომლებიც ქეთევანის წამებას აღწერდნენ.

მაგალითად, ამბროზიო დუმ ანჟუში, რომელმაც საგანგებო თხზულება მიუძღვნა ქეთევანის წამებას, – „ნამდვილი ცნობები უბრწყინვალესი დედოფლის, ქეთევანის, სახელოვან მოწამებრივ სიკვდილზე“, – ასე ასახავდა დედოფლის წამებას, უშუალოდ სიკვდილის წინ: „დაცემულს თოვლივით თეთრ სხეულზე ორივე მყაყალი ზედ დააყარეს. ასეთი როზარიუმში<sup>12</sup> ანგელოზებსაც კი შეშურდებოდათ, მსგავსის შექმნის საშუალება რომ ჰქონოდათ“ (გულბენკიანი, 1987, გვ. 40).

სხვათა შორის, სკალიცელი სლოვაკი იეზუიტის ანონიმური დრამაც ქეთევანის შესახებ, რომლის სრული ტექსტი არ შენახულა, სათაურშივე გამოხატავს დედოფლის წამების მშვენიერებას, – სწორედ მოწამეობის გამო, სწორედ იმის გამო, რომ იგი ნებაყოფლობითი წამების სისხლმა შეამკო სულიერად. ამ დაკარგულ პიესას სლოვაკურად ეწოდებოდა: „Katerina, královna gurzinská, vlastní krvi ozdobená, na divadlo predstavená“ – „კატერინა, ქართველი დედოფალი, საკუთარი სისხლით შემკობილი, სცენაზე წარმოდგენილი“ (ნაჭყებია, 2022, გვ. 215-249, განსაკუთრებით: გვ. 216-217; ნაჭყებია, 2024, გვ. 5).

რაც შეეხება მომდევნო ხანის ქართულ მასალას, მიძღვნილს ქეთევან დედოფლის მიმართ, ისტორიულ-მხატვრულ თხრობათაგან საყურადღებოა მეცხრამეტე საუკუნის ორი საგანგებო ტექსტი, რომლებიც ჟურნალ „ცისკარში“ გამოქვეყნდა და რომელთა ავტორებია: ბატონიშვილი თეიმურაზი (თეიმურაზი, 1862ა, გვ. 325-339; თეიმურაზი, 1862ბ, გვ. 9-21) და ალექსანდრე სავანელი (სავანელი, 1857, გვ. 35-47); ასევე, უთუოდ საგანგებო შესწავლასა და განხილვას იმსახურებს ალექსანდრე ყაზბეგის დრამატული თხზულება – „წამება ქეთევან დედოფლისა“ (1883) (ყაზბეგი, 1949, გვ. 431-495).

მაგრამ ამჯერად, საგანგებოდ აღსანიშნავია, – უწინარესად, ტექსტის პოეტური ღირებულების გამო, – კიდევ ერთი პოემა: „წამება წმიდისა ქეთევან დედოფლისა“ (ბაგრატიონი, 1819; ბაგრატიონი, 1876; ბაგრატიონი, 1895; ბაგრატიონი, 1978, გვ. 79-92), რომელიც მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ოცწლეულის მიწურულს, 1819 წელს, გამოქვეყნდა და რომლის შემქმნელია დიმიტრი ბაგრატიონი (1746-1826), რუსეთში მცხოვრები ქართველი პოეტი და მეომარი (რუხაძე, 1939, გვ. 116-133; ნაკაშიძე, 1978, გვ. 5-24; ბერძნიშვილი, 1980, გვ. 168-170; კეკელიძე, 1981, გვ. 641-642).

ღირსშესანიშნავია, რომ ავტორი თავისი თხზულების წერისას დაუფარავად, ცხადად, ეფუძნება თეიმურაზის ტექსტს, მაგრამ იგი ფართოდ გაშლის და ავითარებს საბასეული ჩანართის ხედვას, – წამების ესთეტიკურ განზომილებას, რომელიც აუცილებლად გულისხმობს ტანჯვის მიღმა მარტვილის სულიერი სილამაზისა და სულიერი გამარჯვების დანახვას.

დიმიტრი ბაგრატიონის პოემაში<sup>13</sup> წამების აღწერა იწყება საწამებელ იარაღთა შემადრწუნებლად ხილული და ცხადი ჩვენებით:

მოიღეს, მის წინ დააწყვეს სხვადასხვა იარაღები:  
საქენჯნი, რვალნი, რკინენი, მხურვალთა ცეცხლთა საღები,  
ბარები, ქვაბი, გაზები, შამფურნი დასადაღები,  
და თუცა თუ ხორცთა საწვავნი, სულისა ასალაღები. (84)<sup>14</sup>

მაგრამ ამ ხელშესახებ მოწყობილობათა ჩამოთვლის მერმე, დაუყოვნებლივ, გაკრთება სულიერი განზომილება, რაკი თავდადებულად, მსხვერპლად შეწირული ხორციელი ტანჯვა განაპირობებს, თან მოიყოლებს სულის აღზევებას, ალაღებას, გალაღებას, ხსნას.

ქეთევანი ძღვნად, არმადანად იღებს წამებას, რომელიც უმაღვე გადაიქცევა მის გამშვენება-გალამაზებად:

მან არმადანად მიიძღვნა, ვით სასძლომ სამკაულები,  
მოსართავ-მოსაკაზმავად, განგებით მისგან ქმნულები,  
თაჯად, ჯიღად და სარაზად საყურე-საფარღულები,  
და სათუთთა ხორცთა საგლეჯნი, საწვავნი, დასაწყლულები. (84)

სულხან-საბა ორბელიანის მსგავსად, პოეტი ხედავს, რომ ხელსაწყონი, რომლებიც სხეულის დასაჭრელად, დასაგლეჯად, დასაწვავად მომზადდა, სულიერი ჭვრეტით, ლამაზი საყურე-სამკაულია, რომლითაც დედოფალი საღმრთო სასძლოდ ირთვება და იკაზმება (ტექსტის მსვლელობისას, თანდათანობით უფრო მკაფიოდ იკვეთება სასძლოს სიმბოლური სახე).

შემდგომ, – თავდაპირველად, ხანგრძლივი ლოცვის, ხოლო მომდევნოდ, დაუნდობელ მტარვალებთან და დამფრთხალ მღვდლებთან საუბრის შემდეგ, იწყება წამების პოეტისეული აღწერა ჯალათების უღმობელი სისასტიკის ჩვენებით, როცა ისინი მიწაზე ანარცხებენ ქეთევანს და მის მოხდენილ, ზარიფ ხელ-ფეხს გაკოჭავენ. პოემაში ამ დროს არა მარტო წამება გარდაისახება სილამაზედ, არამედ მიწიერი ქალის სხეულის ნაწილებიც იმთავითვე ლამაზია.

მიწად განართხეს, გაუბეს ზარიფნი ფერხნი, ხელები,  
ქვეშ გაუშალეს ხალენად ლურსმნები განაცხელები,  
საბნად დახურეს რკინენი, საწვავად განათხელები,  
და მით დაამინეს ქეთევან, აკვანს ურწებდნენ მკვლელები. (88)<sup>15</sup>

საჩინოა, რომ მტარვალთა მიერ მოწამის დაუნდობელი გვემა, პოეტური ხედვით, სულიერი ჭკრეტით, წარმოჩნდება წამებულის გამზადებად მისაძინებლად: გავარვარებული ლურსმნები მატყლის მოსასხამ-დასაფენია, ხალენი, ხოლო მოგიზგიზე რკინები – თბილი საბანი, თავად მკვლელები კი აღმოჩნდებიან მისი გადიები, აკვნის დამრწევეები, რომლებიც მას ამქვეყნად აწამებენ და მოსაკვდინებლად ამზადებენ, მაგრამ, თავისდა უცოდინრად, უკვდავებისა და სულიერი ხსნის სამარადისო, ზეციურ აკვანს ურწევენ.

დიმიტრი ბაგრატიონის თხზულებაში გამოხატულია ორმაგი ხედვა: მიწიერად დანახული, ხილული სინამდვილე განსხვავებულ მნიშვნელობას იძენს და ატარებს სულიერი თვალსაწიერიდან, ხოლო ის, და სწორედ ის, რაც ქვეყნად ხდება, შესატყვისად ფასდება ზეციური სიმალიდან, რადგან ღმრთის მიერ შექმნილ სამყაროში ყოველივე ერთიანია, განუყოფელია.

კვლავ წამოასხეს პორფირად, ცეცხლ-მწველი მუსმარ-ბასრები;  
ხელთ მისცეს სკიპტრა-შამფური, მით განაგეო სამძღვრები, –  
ზედსადგრად ტახტი დაუდგეს, დასვეს ხელშეუკადრები,  
და როგორ არ მოსწყდნენ მტარვალნი, ღმრთის რისხვა-მოსაადრები?  
(89)

მოწამეს ჩხვლეტენ ცეცხლოვანი და ბასრი შუბით, მუსმარ-მუზრაკით; მარტვილს ხელს უსერავენ შამფურით. მაგრამ ნამდვილად, ანუ სულიერად და პოეტურად, ქეთევანს, როგორც დედოფალს, რა თქმა უნდა, ეხვევა არა ცეცხლი, არამედ მოსხმული აქვს პორფირი, სამეფო სამოსელი, ხოლო ხელთ მას, როგორც ხელისუფალს, უპყრია არა შამფური, არამედ სკიპტრა, რომლითაც იგი, როგორც უეჭველი მმართველი, განაგებს ქვეყანას, მთლიანად, საზღვრიდან საზღვრამდე. საწამებელ-სატანჯველი სავარძელი კი, რომელზეც მიჯაჭვულია დედოფალი ქეთევანი, ისევ ნამდვილად, ანუ ისევ სულიერად და პოეტურად, სამეფო ტახტია, რომელზეც ზის, დაბრძანებულია ხელშეუხებელი მბრძანებელი.

ქვას გვირგვინად თავსა ადგმენ, ბარსა ჯილად ურჭმენ ცხელსა,  
საჯთ უვლებენ მანიაკად, შამფურს – სკიპტრად, მძლევი ხელსა,  
მუსმარ-ბასრთა პორფირს ასხმენ, ჯაჭვს ზოსტერად არტყმენ წელსა,  
და ზედსადგართა დალიჭთა სმენ დედოფალსა ერეთელსა. (91)

კვლავ, საბას მსგავსად, დიმიტრი ბაგრატიონის ხედვითაც, მარტვილის თავზე დადგმული შემბოჭავი, საწამებელი ქვაბი სადედოფლო გვირგვინია, ხოლო ბარი, რომლითაც შუბლს ან კეფას უსერავენ წამებულს, პოეტის მზერით დანახული სადედოფლო თავსამკაულია, ყელზე მოჭერილი საჯი კი ძვირფასი ქვა, მანიაკია; კვლავ, ამგვარი თვალსაწიერით, ქალი არა საწამებლად, არამედ საბრძანებლად დაუსვამთ ტახტზე და მას კი არ ტანჯავენ, არამედ ისევ ხელისუფლის სკიპტრას ანიჭებენ, ისევ პორფირით მოსავენ, ისევ ძვირფასი სარტყლით ამკობენ. თუმცა ამ დროს, რა თქმა უნდა, დასრულებულია ქეთევანის დედოფლობა ამქვეყნად და ოდენ მისი სული მიემართება ზეციურ სამყაროში ძალმოსილად აღსაზევებლად.

იგ, ვით სასძლო მწველთა რკინათ კაზმით გაისამკაულებს,  
ხორცთა შემწვარ-შენაგლეჯთა ისაყურებს, იფარღულებს,  
სისხლთა ქუფრად აღმომხდართა იძოწლალებს, იპირგულებს,  
და ვინ მოსთვალავს დედოფლისა ქეთევანის სიმხნით ქმნულებს?  
(91)

სასძლო ემზადება სასიძოს – ქრისტეს შესახვედრად, ხოლო ამ მომზადებისას, საწამებელი, ცხელი, მწველი რკინა იძენს სამკაულის დანიშნულებასაც და მნიშვნელობასაც, რაკი, წამების ნებაყოფლობითად მიღებით, მოწამე მას სულიერ სამშვენისად მოირგებს; შეყრის ამ მოლოდინისას, გაგლეჯილ-დამწვარი ხორცი იქცევა საყურედ და მარგალიტის ყელსაბამად, ფარღულად; მარტვილის ჭრილობებიდან ამოხეთქილი სისხლი, რომელიც ქალს პირსა თუ გულზე ეღვრება და მოთხვრის მის სხეულს, სულიერი სამზერიდან, შემამკობელი ძოწი და ლალია, რომლებიც წამებული დედოფლის გულმკერდს ამშვენებს.

ოდეს რა ესრეთ მოკაზმეს მეფეთა სამკაულითა,  
ოქროსა ნაცვლად რკინითა, მწველ-მხურველ მეწამულითა,  
თვალ-მარგალიტად ნაკვერცხალს იყრიდა სიხარულითა,  
და სძალი იწოდა ზეცისა სიძითა სიყვარულითა. (91)

დაბოლოს, დასასრულს უახლოვდება წამება და იწყება გზა ქრისტესთან შესახვედრად: როცა მთავრდება დედოფლის წამება, ანუ, პოეტის ხედვით, მისი შემკობა მეფური სამკაულებით; როცა ყველაზე უბრალო ლითონი – რკინა, წარმოჩინდება ოქროდ, ყველაზე

ძვირფას ლითონად, რომელსაც, მწველსა და მოგიზგიზეს, ხელმწიფური მეწამულის ფერი ერწყმის; როცა მარტვილის სხეულს დამთუთქველად ეყრება ცეცხლის ალებისაგან მიფანტული ნაკვერცხალი, რომელიც, კვლავაც, სულიერად და პოეტურად, ტანჯული მოწამის სახეს აგრერიგად მოხდენილი თვალ-მარგალიტია. მაშინ ქალი გადაიქცევა ღმრთაებრივი სიძის, იესო ქრისტეს, მომლოდინე სასძლოდ, რომელიც აგიზგიზებულა არა ტანჯვის სიმწრით, არამედ დაუძლეველი სიყვარულით უფლისა და მაცხოვრის მიმართ.

ცეცხლოვანი წვა, ნივთიერი ცეცხლის მოდება სხეულზე, რაც მნახველის თვალწინ ხდება, აღმოჩნდება მხურვალეა არა სახმილისა, არამედ – სიყვარულისა. მიწიერი ხორცის გიზგიზი სულიერი სიყვარულით წვაა, – იმ მწველი სიყვარულით, იმ ტრფობით ზეციური სიძის, ქრისტეს მიმართ, ვისკენ უქოქმანო სწრაფვით არის განმსჭვალული მიწიერი ქალი.

სხვათა შორის, სიძისა და სძლის მეტაფორა, რომელიც თავისთავად ბიბლიური წარმოშობისაა, ასევე, ჩნდება პორტუგალიურ წყაროშიც, ამბროზიო დუმ ანჟუმის თხრობაშიც, როდესაც დედოფლის წამების აღწერას მოსდევს ამბის გადმომცემის შემახილი: „ვინ იცის, იქნებ ამ ბაღში სეირნობს საქმრო, ქალწულს რომ ეუბნება, შრომანებისა ვარო, წამებულს კი – ვარდებისაო“ (გულბენკიანი, 1987, გვ. 40).

მკაფიოდ უნდა ითქვას, რომ დიმიტრი ბაგრატიონის პოემას, – „წამება წმიდისა ქეთევან დედოფლისა“, – ახასიათებს როგორც სათქმელის გამოკვეთილი გააზრება (მიუხედავად იმისა, რომ პოეტი მაინც თეიმურაზ პირველისა და სულხან-საბა ორბელიანის გზას მისდევს წამების სილამაზის წარმოდგენისას და დახატვისას), ისე ცხადი მხატვრული ფასეულობა.

პოეტები, – სულხან-საბა ორბელიანი და დიმიტრი ორბელიანი, – მყარად გაჰყვნენ თეიმურაზის მინიშნებულ მიმართულებას და, თავიანთი საკუთარი პოეტური ხედვის კვალობაზე, ორივემ შთამბეჭდავად წარმოაჩინა თავად წამების სილამაზე.

ამდენად, ქეთევან დედოფლის წამება, სულიერ ჭვრეტაზე დაფუძნებული პოეტური ხედვით, არის სილამაზე, რომელიც იწვევს აღფრთოვანებას, ხოლო ამ სილამაზის ჩაწვდომით, განჭვრეტით, გაცნობიერებით მიიღწევა სარწმუნოებრივი ამაღლება და აღზევება.

## დანართი 1

ნიშანდობლივია თეიმურაზ პირველის პოემის, – „წამება და წიგნი ქეთევანისა“, – მკვეთრად განსხვავებული შეფასებანი, უწინარესად, მისი მხატვრული ღირებულების თვალსაზრისით:

სავსებით დადებითია, კიდევ მეტი, ემოციურია ზურაბ ავალიშვილის (1876-1944) განწყობა თხზულების მიმართ, – მას მიაჩნია, რომ ტექსტი მეტად შთამბეჭდავი და ძალმოსილია, აღბეჭდილია თვალსაჩინო ოსტატობის ნიშნით. მკვლევარი ხედავს და ახასიათებს, ავტორის, ერთი მხრივ, როგორც პოეტის და, მეორე მხრივ, როგორც შვილის, რთულ შემოქმედებითს ამოცანასაც, დაუფარავ პირად მღელვარებასაც, მძაფრ პოეტურ გამოხატულებასაც: „მართლაც ძნელი, რთული, არაჩვეულებრივი რამ იყო ამ პოემის დაწერა! აქ მეღექსე რითმებს ეძებს, შვილი წამებულ დედას შესტირის“ (ავალიშვილი, 1938, გვ. 43); „წამება აღწერილია დიდი დრამატიზმითა და ძალით“ (იქვე, გვ. 44); „მას [...] ახასიათებს გრძნობათა ძალა, აღელვებული რიტორობაც“ (იქვე, გვ. 46).

მეორე მხრივ, გაიოზ იმედაშვილი (1906-1995) შეუფარავად კრიტიკულად, უმეტესწილად დაუნდობლად აფასებს თეიმურაზის პოემას: „აქ მოქმედება არ არის გაშლილი თხრობაში. ამბავი მოცემულია სტატისტიკურად, მხატვრული ნაწარმოებისათვის დამახასიათებელი დინამიკურობის გარეშე. არ არის მთლიანობა შესავლისა, მთავარ ამბავსა და ნაწარმოების დასასრულს შორის, მხატვრულად გააზრებული თხრობის კომპოზიციური კვანძისა და გამაერთიანებელი იდეის საფუძველზე“ (იმედაშვილი, 1962, გვ. 133); „პოემა, როგორც ლიტერატურული ნაწარმოები, სიუჟეტურად დამთავრებული არ არის. არის ამბავი, მაგრამ არ არის მხატვრული კონსტრუქციის ფაზულა. არ არის არც კომპოზიცია და სიუჟეტი ისტორიული ჟანრის ეპოსის თვალსაზრისით“ (იქვე, გვ. 147); „შედარებით ისეთი ლირიულ-მელანქოლიური ადგილი პოემისა, როგორც არის წამების აღწერა, მხატვრული სიმართლის შთაბეჭდილებას ვერ ახდენს, რადგან მოკლებულია საერო სტილისათვის დამახასიათებელ ტაქტსა და ზომის გრძნობას. ისიც არ არის დაზღვეული პოემისათვის დამახასიათებელ სიტყვათა და თქმათა დეფორმაციისაგან“ (იქვე, გვ. 146). ზოგჯერ იქნება შთაბეჭდილება, რომ



შუასაუკუნეობრივ ტექსტს კრიტიკოსი ახალი თუ თანამედროვე ლიტერატურის მოთხოვნებითა და საზომებით განიხილავს. მკვლევარი თვალსაჩინოდ მიიჩნევდა „პოემის კომპოზიციურ დაუმუშავებლობას, სიუჟეტურ განუვითარებლობას, პოეტური მეტყველების ერთფეროვნებას და ტექნიკის სისუსტეს, თვით ქეთევანის სახის სქემატურობას და რელიგიური მოტივის სიჭარბეს მთელ პოემაში“ (იქვე, გვ. 150), თუმცა უნდა ითქვას, რომ უცნაურად ჩანს საყვედური „რელიგიური მოტივის“ სიჭარბის გამო ნაწარმოებში, რომელიც მიზნად ისახავს, აღწეროს წმიდანის მოწამეობა ქრისტიანული სარწმუნოების თავდადებული აღმსარებლობის გამო. ასევე, ძნელად გასაზიარებელი ჩანს იმედაშვილის დაჯერებულობა, რომ თავად პოემის შემქმნელიც ცხადად აცნობიერებდა თავისი თხზულების ხინჯს: „თვით თეიმურაზი გრძნობდა თავისი ნაწარმოების კომპოზიციურ და თემატურ დაუმუშავებლობას, მის უსრულობას, საერთო სისუსტესა და ნაკლს“ (იქვე, გვ. 149). ბუნებრივია, თუნდაც ავტორისეული თვითდამცირება სულაც არ გულისხმობს მის გულწრფელ დამოკიდებულებას საკუთარი შემოქმედების მიმართ.

ნიშანდობლივია, რომ ზურაბ ავალიშვილის წიგნის გამოქვეყნებასა და გაიოზ იმედაშვილის ნარკვევის დაწერას სამი წელი აშორებს (1938-1941), თუმცა მეორე მკვლევარი, საკუთარი განცხადებით, საკითხის შესწავლა-დამუშავებისას, არ იცნობდა პირველი მკვლევრის ნაშრომს (იქვე, გვ. 123).

## დანართი 2

საგანგებო შეფასებას საჭიროებს გრიგოლ ვახვახიშვილ-დოდორქელის ჰაგიოგრაფიული თხზულების, – „წამებად ყოვლად დიდებულისა მოწამისა დედოფლისა ქეთევანისა“, – ბოლო აკადემიური გამოცემის (1989) კომენტარში გამოთქმული თვალსაზრისი ნაწარმოების ავტორის ანტიკათოლიკური განწყობის გამო, რომლის დასტურად დამოწმებულია ერთი ფრაზა „წამების“ ტექსტიდან: „და თქუა: მრწამს მამად ძისა თანა სული წმიდითურთ და უხრწნელი იგი დედოფალი, მშობელი სიტკსა ღმრთისაჲ“ (ძველი ქართული ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1989, გვ. 127; შდრ. იქვე, გვ. 27).

ერთმნიშვნელოვნად უნდა ითქვას, რომ ამ სიტყვებში გამოხატულია მხოლოდ და მხოლოდ ყველა ქრისტიანისათვის ერთობლივი რწმენა სამების ერთარსობისა: მორწმუნე ადამიანი აღიარებს მამას და ძეს და სული წმიდას, – მამასთან ერთად ძეს, სული წმიდითურთ, – და, ასევე, უბიწო ქალწულ მარიამს, რომელმაც შვა ღმრთის სიტყვა, ანუ იესო ქრისტი. ზოგადქრისტიანული მოძღვრების ზემორე გადმოცემაში, რომელსაც აღიარებს წმიდა ქეთევანი წამებამდე, საერთოდ, არანაირად არაა გამოხატული მისი რამეგვარი დამოკიდებულება სული წმიდის გამომავლობის, ანუ Filioque-ს მიმართ (ანუ ვისგან „გამოვალს“, გამოდის სული წმიდა: მხოლოდ მამისაგან, როგორც აღიარებენ ბიზანტიური შტოს მიმდევრები, თუ მამისაგან და ძისაგან, როგორც აღიარებენ რომის კათოლიკეები)<sup>16</sup>. როცა საჭირო ან აუცილებელი იყო ამ დოგმის მკაფიოდ გამოთქმა, ქრისტიანი მწერლები თუ, ზოგადად, ქრისტიანები თავიანთი დამოკიდებულებას ნათლად გამოხატავდნენ<sup>17</sup>, – როგორც, მაგალითად, გაცხადებულია წმიდა ათანასე ალექსანდრიელის „სიმბოლოში“, რომელიც ქართულად გადმოთარგმნილია გიორგი მთაწმიდლის მიერ: „[მრწამს] სული წმიდაჲ მამისაგან და ძისა; არა შექმნით, არცა დაბადებით, არცა შობით, არამედ გამოსლვით“ (კოჭლამაზაშვილი, ლამბაშიძე, 1999, გვ. 157).

ხოლო რაც შეეხება დედოფალ ქეთევანის დამოკიდებულებას ბიზანტიური შტოს ქრისტიანთათვის საკამათო და მიუღებელი ამ დოგმის მიმართ, – სული წმიდის გამომავლობის შესახებ, – იმ დროს, თავის მოწამებრივ სიკვდილამდე, როცა, გრიგოლ ვახვახიშვილ-დოდორქელისეული თხრობის მიხედვით, დედოფალმა „წარმოსთქუა მრწამსი სრულიად, თვთოეულად ბრწყინვალედ“ (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1989, გვ. 27), წმიდანის საბოლოო მიწიერ აღიარებაში არსად გამოთქმულა არავითარი ანტიკათოლიკური შეხედულება.

### დანართი 3

ჩაღრმავებულ განხილვას იმსახურებს დიმიტრი ბაგრატიონის პოემის, – „წამება წმიდისა ქეთევან დედოფლისა“, – შესავალი, რომელშიც თვალსაჩინოდაა ასახული ავტორის როგორც რელიგიური

თვალსაწიერი, ისე მისი მხატვრული ხედვა. ცხრა სტროფად გაშლილი მიმართვა ღმრთისადმი ამჟღავნებს პოეტის მძაფრ ყურადღებას საღმრთისმეტყველო საკითხების მიმართ და, ასევე, „ვეფხისტყაოსნის“ ცხად, ნაყოფიერ გავლენას.

თხზულების ამ შესავალში ნახსენებია ბიბლიური ამბები სამყაროს შექმნის დროიდან (ბიბლიური ადრეული ამბები, ასევე გადმოცემულია, თუმცა ბევრად უფრო ვრცლად, ავტორის პოეტურ ნაწარმოებებში: „შესაქმე“ (ბაგრატიონი, 1978, გვ. 93-98) და „გოდება ადამისა“ – იქვე, გვ. 99-112<sup>18</sup>)<sup>19</sup>, ხოლო შემდგომ, ღმრთაებრივ ჭეშმარიტებათა წვდომის სამ გამორჩეულ წარმომადგენლად მიჩნეული არიან: მეფე სოლომონი, მეფე დავითი და მოციქული პავლე.

პოემაში თხრობა გრძელდება საქართველოს წარსულის სქემატური გადმოცემით და მთავრდება იმ მონარქთა ჩამონათვალით, ვინც ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარების გამო უწამებიათ სპარსელებს, რომელთა დაუნდობლობის მიზეზი პოეტის მიერ ამგვარადაა წარმოდგენილი:

სპარსნი სძულობდენ სჯულთათვის ქართველთა დანამცირებთა,  
უარისყოფას აწვევდენ ქრისტეს სჯულისა მჭირებთა.

(იქვე, გვ. 81)

მაგრამ ქართველი მეფეები, – დიმიტრი ბაგრატიონის, მეფე იესეს შვილისშვილის, მტკიცებით, – არ თმობდნენ სჯულს და თავიანთ სიცოცხლეს ამთავრებდნენ მოწამებრივად, რითაც სისხლით ადასტურებდნენ იესო ქრისტეს ერთგულებას:

მრავალნი მოსწყდნენ სპარსათაგან მეფენი მოწამეობით,  
სისხლი დასთხივეს ქრისტესთვის, ტანჯვა თავს იდვეს მხნეობით  
(იქვე).

ხოლო თავად ჩამონათვალში თანმიმდევრობა ამგვარია: არჩილი (იგულისხმება ქართლის ერისმთავარი, არჩილი; წამებული, 760), ლუარსაბი (იგულისხმება ქართლის მეფე, ლუარსაბ მეორე; წამებული, 1622), დიმიტრი (იგულისხმება საქართველოს მეფე, დიმიტრი მეორე, თავდადებული; წამებული, 1289) და შუშანიკი (იგულისხმება ქართლის საპიტიახშოს დედოფალი, შუშანიკი; წამებული,

475), რის შემდეგ პოეტი უშუალოდ გადადის ქეთევანის ამბის თხრობაზე, – დედოფლიდან დედოფალზე.

ამდენად, ქეთევანის წამება მიჩნეულია, ერთი მხრივ, სპარსელთაგან ქრისტიანული სარწმუნოების დევნისა და, მეორე მხრივ, ქართველ მონარქთა მოწამეობის თანამიმდევრული ისტორიის ნაწილად, რაკი სპარსელები ყოველთვის მოითხოვდნენ მათგან სამპიროვანი ქრისტიანული ღმრთის უარყოფას: „გრწამდესთო ერთი არსება, ნუ ესავთ სამთა პირებთა“ (იქვე). (აღსანიშნავია, რომ ისტორიულად, წმიდა შუშანიკი არც უშუალოდ სპარსელებს უწამებიათ და არც ისლამის მიღება მოუთხოვიათ მისთვის, რადგან იმ დროს, შუშანიკის მოწამეობისას, ისლამი ჯერ არ იყო ჩამოყალიბებული<sup>20</sup>).

### შენიშვნები:

1. შდრ. ქეთევანის წამების თანამიმდევრობა, პოემის დამოწმებით: (გუგუშვილი, 1979, გვ. 56-71).

2. ეს თვალსაზრისი: (ბურჭულაძე, 1980, გვ. 136-148); კრიტიკული გამოხმაურება თეიმურაზის ავტორობის დასაცავად: (ბარამიძე, გუგუშვილი, 1981, გვ. 127-134). სხვათა შორის, აღსანიშნავია, რომ ალექსანდრე სავანელი, ახალი დროის ერთ-ერთი პირველი ავტორი თხრობისა ქეთევანის შესახებ, დედოფლის წამების გამო შექმნილ პოეტურ ტექსტთაგან ეყრდნობა მხოლოდ დიმიტრი ბაგრატიონის პოემას, – „წამება წმიდისა ქეთევან დედოფლისა“, – და არსად ახსენებს თეიმურაზის პოემას: (სავანელი, 1857, გვ. 41-44).

3. შდრ. „თხოვნა მისთვის შეუსრულებია კიდევ საბა ორბელიანს საკმაოდ შინაარსიანი და მგრძნობიერი სტროფების დართვით“ (იმედაშვილი, 1964, გვ. 150).

4. პოემის შესახებ ძველი, მაგრამ საფუძვლიანი გამოკვლევა: (ავალიშვილი, 1938, განსაკუთრებით: გვ. 41-110).

5. ქეთევანის ცხოვრება და წამება, წყაროებზე დაყრდნობით, მოკლედ გადმოცემულია: (გუგუშვილი, 1981, გვ. 6-19); ევროპული წყაროები გამოქვეყნებული და თარგმნილია: (ტაბაღუა, 1986, განსაკუთრებით: გვ. 99-140); (ტაბაღუა, 1987, განსაკუთრებით: გვ. 48-60, 70-79); (გულბენკიანი, 1987); (Жордания, Гамезардашвили, 1994, passim); ბოლო გამოკვლევა წმიდა ქეთევანის „პოლიტიკური სხეულის“ შესახებ: (Aleksidze, 2024, p. 233-236).

6. ქეთევანის წამების ისტორიული თუ მხატვრული გამოძახილის შესახებ როგორც საქართველოში, ისე უცხოეთში – უახლესი გამოკვლევა: (ნაჭყებია, 2024).

7. გრიგოლ ვახვახიშვილ-დოდორქელის ცხოვრებისა და ნაწერების ბოლო მიმოხილვა: (Ghaghanidze, 2018, p. 343-345).

8. შდრ.: „სწავლულ კაცთა კომისია“: „გაუბეს ჳელ-ფეკი და გააშიშვლეს წმინდა ქეთეუან დედოფალი და განჯურვებულის გაზებით დაუგლიჯეს ძუძუები და გახურვებული საჯები ნაგლეჯს ჳორცზედან შემოაწუეს და დაგლიჯეს. გააჯურვეს ლურსმები და დაუყარეს ქუეშე და ზედ გაატარეს. დააწინეს და შიშველაზედ ზედ შემოაყარეს ლურსმანი და ძუძუ-მკერდ-შიგან, განჯურვებული ქუაბი დაარქუეს თავსა ზედან. კულად განჯურვებულს ქუაბსა შიგან შიგ ჩასვეს და თავსაც დახურეს და შემოაწყუეს გაჯურვებული ბარები შუბლსა ზედა და ახეთქა თავის კეფა და ყუეს მრავალი სატანჯველი“ (ახალი „ქართლის ცხოვრება“, 2020, გვ. 77-78); ამბროზიო დუშ ანჟუში: „ჯალათები შემოვიდნენ და თან მოგიზგიზე ნაღვერდლით სავსე ორი მაყალი და ორი საზარელი მარწუხი შემოიტანეს. [...] სასტიკმა ჳალათებმა ქეთევანის წამება დაიწყეს. ჳერ გავარვარებული სპილენძის ჳურჭელი დაადგეს თავზე, შემდეგ ლამაზ სახეზე ჩამოუცურეს და გახურებული მარწუხებით სახიდან ხორცი მოგლიჯეს. ჳერ მარჯვენა, შემდეგ, მარცხენა ლოყიდან. [...] დედოფალი წელზევით გააშიშვლეს, გავარვარებული მარწუხები ჩასჭიდეს და მის მკერდს წვალება დაუწყეს, დაუწვეს და მოაგლიჯეს ძუძუები. [...] ჳალათები გახურებული მარწუხებით აწამებდნენ დედოფლის სხეულს“ (გულბენკიანი, 1987, გვ. 39-40); არაქელ დავრიჟეცი: „გამოგზავნილმა დიდებულმა [...] ბრძანა, რკინის ჳანგით დაეღადრათ მისი სხეული და უმოწყალოდ დაესახიჩრებინათ. [...] ამის შემდეგ გაახურეს სპილენძის მიტრა და თავზე ჩამოაცვეს მას. [...] შემდეგ მოიტანეს რკინის ბარი, [...] ის ბარი ძლიერად გაახურეს და დედოფალს ძუძუებს შორის მკერდზე დაადეს“ (არაქელ დავრიჟეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, 1974, გვ. 43).

9. ტექსტი დამოწმებულია და სტროფები მითითებულია ბოლო გამოცემის მიხედვით: (თეიმურაზი, 2017, გვ. 41-42).

10. ამ კითხვის, ამგვარი ეჳვის გასამყარებელი საყრდენი, შესაძლოა, წარმოშვას თეიმურაზისეულმა სიტყვებმა, პოემის სულ ბოლო სტრიქონმა, რომ მას თხზულების მხოლოდ ოთხმოცი სტროფი ეკუთვნის, – „მე ოთხმოცი ლექსი მითჳამს, სულ ეს არი ბოლო თავი“ (86, – თეიმურაზი, 2017, გვ. 47), – ხოლო პოემის ხელნაწერებში ტექსტი, ჩანართებისაგან დამოუკიდებლად, ოთხმოცდაექვსი სტროფისაგან შედგება.

11. სტროფების ტექსტი დამოწმებულია თეიმურაზის პოემის, – „წამება ქეთევან დედოფლისა“, – ბოლო სამეცნიერო გამოცემის მიხედვით, სადაც, კერძოდ, საბასეული ამ სტროფების ტექსტი დადგენილია აკადემიურად, ოთხი, – ყველა არსებული ხელნაწერის, გამოყენებით: (თეიმურაზი, 2017, გვ. 10-12; პუნქტუაცია მთლიანად გასწორებულია თანამედროვე ნორმებით).

12. როზარიუმი – სავარდე (შდრ. „ეს იყო ნამდვილი სავარდე, რომელიც ანგელოზებსაც კი შეშურდებოდათ“ – ტაბაღუა, 1987, გვ. 128).

13. პოემისა და მის ირგვლივ გამოხმაურებათა შესახებ: რუხაძე, 1939, გვ. 129-133; თანამედროვენი დიდად აფასებდნენ პოეტსა და პოემას, თუნდაც ამგვარად: „დიმიტრი ბაგრატიონი [...] არს კარგი მესტიხე, რომელმანც აღწერა შაირად წმინდის დედოფლის ქეთევანის ცხოვრება“ (იოანე ბატონიშვილი, 1948, გვ. 206).

14. შემდგომ, გვერდები მითითებულია გამოცემიდან: (ბაგრატიონი, 1978).

15. გამოცემაში – მეორე ტაეპი: „ქვეშ გაუშალეს ხალეზად“.

16. საკითხის ვრცელი ისტორიული მიმოხილვა: (Sicienski, 2010).

17. მაგალითად, სულხან-საბა ორბელიანის დამოკიდებულების შესახებ: (ღაღანიძე, 2021, გვ. 37-38).

18. შდრ. (გურამიშვილი, 1955, გვ. 261-264).

19. იმავე ხანაში შექმნილ ბიბლიური თემატიკის პოეტური ნაწარმოებთა მიმოხილვისას, დასახელების მიღმა აღმოჩენილი დიმიტრი ბაგრატიონის ეს თხზულებები: (კეკელიძე, 1980, გვ. 616; ცერაძე, ხოფერია, 2015, გვ. 167-168).

20. დიმიტრი ბაგრატიონთან შესადარებლად, თუ შუშანიკის მოწამეობის შესახებ რაგვარ ცოდნას ამჟღავნებს, მაგალითად, იოანე ბატონიშვილი, – სწორედ იმავე წლებში (1813-1828), სწორედ იმა-ვე გარემოში (რუსეთში) დაწერილ „ხუმარსწავლაში“ („კალმასობა“): (ჯანაშია, 1988, გვ. 139-141).

### გამოყენებული ლიტერატურა:

- ავალიშვილი, ზ. (1938). თეიმურაზ I და მისი პოემა „წამება ქეთევან დედოფლისა“, პარიზი: „კავკასია“.
- ანტონი პირველი (1980). წიგნი მარტირიკა. წგ-ში: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი. VI. თბილისი: „მეცნიერება“.
- არაქელ დავრიჟეცის ცნობები საქართველოს შესახებ (1974). თბილისი: „მეცნიერება“.
- ახალი „ქართლის ცხოვრება“: ვახტანგისეული რედაქცია (1980). ტომი III, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
- ბაგრატიონი, დ. (1819). წამება წმინდისა ქეთევან დედოფლისა, ლექსად თქმული, სანკტპეტერბურლი: იოსებ იოანესოვის სტამბა.

- ბაგრატიონი, დ. (1876). წამება წმინდისა ქეთევან დედოფლისა, ტფილისი: კავკასიის ნამესტნიკის უმთავრესის გამგეობის სტამბა.
- ბაგრატიონი, დ. (1978). დიმიტრიანი (ლექსები და პოემები), გამოსაცემად მოამზადა რ. ნაკაშიძემ, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ბაგრატოვანი, დ. (1895). წამება წმინდისა ქეთევან დედოფლისა, მესამე გამოცემა ზ. ჭიჭინაძისა, ტფილისი.: მ. შარაძის სტამბა.
- ბარამიძე, ა. (1934). ტექსტისათვის, წგ-ში: თეიმურაზ პირველი. ტფილისი: „ფედერაცია“.
- ბარამიძე, ა., გუგუშვილი, მ. (1981). ქეთევან დედოფლის წამების გარშემო, ცისკარი, N 1.
- ბერძნიშვილი, მ. (1980). მასალები XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართული საზოგადოებრიობის ისტორიისათვის, [I], თბილისი: „მეცნიერება“.
- ბურჭულაძე, რ. (1980). „წამება ქეთევან დედოფლისა“, ცისკარი, N 4.
- გუგუშვილი, მ. (1979). თეიმურაზ პირველის ცხოვრების გზა, თბილისი: „მეცნიერება“.
- გუგუშვილი, მ. (1981). თეიმურაზ პირველი: შემოქმედებითი პორტრეტი, თბილისი: „მეცნიერება“.
- გულბენკიანი, რ. (1987). ნამდვილი ცნობები საქართველოს დედოფლის ქეთევანის მოწამებრივი სიკვდილის შესახებ. თბილისი: „მეცნიერება“.
- გურამიშვილი, დ. (1955). თხზულებათა სრული კრებული – დავითიანი, თბილისი: „სახელგამი“.
- ვახვახიშვილი (დოდორქელი), გ. (1989). წამებაჲ ყოვლად დიდებულისა მოწამისაჲ, დედოფლისა ქეთევანისა, წგ-ში: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი V. თბილისი: „მეცნიერება“.
- თეიმურაზ პირველი (1934). თხზულებათა სრული კრებული: ტექსტი, გამოკვლევა, ლექსიკონი, ა. ბარამიძისა და გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფილისი: „ფედერაცია“.
- თეიმურაზი, ბატონიშვილი (1862ა) ა. მოწმობა წმინდათა შორის ქეთევანისა, კახთ დედოფლისა, ცისკარი, აპრილი.
- თეიმურაზი, ბატონიშვილი (1862ბ) ბ. მოწმობა წმინდათა შორის ქეთევანისა, კახთ დედოფლისა, ცისკარი, მაისი.
- თეიმურაზი, მეფე (2017). წამება ქეთევან დედოფლისა, ახალი გამოცემისათვის ტექსტი მოამზადა, შესავალი და კომენტარები დაურთო თ. ქართველიშვილმა, თბილისი: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
- იმედაშვილი, გ. (1964). თეიმურაზ პირველის „წამება ქეთევან დედოფლისა“ და მარტვილოლოგიური ჟანრი, წგ-ში: ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, 2, თბილისი: საქ. მეცნ. აკად. გამ-ბა.
- იოანე ბატონიშვილი (1948). კალმასობა, ტომი მეორე, თბილისი: „სახელგამი“.

- კეკელიძე, ვ. (1924). ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი II, ტფილისი: გამომცემელი თომა ჩიქვანაია.
- კეკელიძე, ვ. (1962). სულხან-საბა ორბელიანი, წგ-ში: კორნელი კეკელიძე, ვ. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VIII, თბილისი: თსუ გამ-ბა.
- კეკელიძე, ვ. (1966). სულხან-საბა ორბელიანი, წგ-ში: ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი მეორე, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- კეკელიძე, ვ. (1980). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი პირველი, თბილისი: „მეცნიერება“.
- კეკელიძე, ვ. (1981). ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტომი მეორე, თბილისი: „მეცნიერება“.
- კოჭლამაზაშვილი, ე., ღამბაშიძე, ა. (1999). ათანასე ალექსანდრიელის „სიმბოლოს“ ძველი ქართული თარგმანი, მრავალთავი, XVIII.
- ნაჭყებია, მ. (2022). ქეთევან წამებული სლოვაკური ბაროკოს ლიტერატურაში, წგ-ში: ნაჭყებია, მ. მხატვრული ტექსტი ლიტერატურულ მიმდინარეობათა კონტექსტში, თბილისი: „საჩინო“.
- ნაჭყებია, მ. (2024). „ქარო, სად მისწვდე, მიიღე ამბავნი არ სამრუდონი“: ქეთევან წამებული XVII-XVIII სს. ქართულ და ევროპულ მწერლობასა და ისტორიულ წყაროებში, თბილისი: შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდი.
- სავანელი, ა. (1857). ცხოვრება ქეთევან დედოფლისა, ცისკარი, N 12.
- ორბელიანი, ს.-ს. (1959-1966). თხზულებანი: ოთხ ტომად, ტომი I-IV, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- რუხაძე, ტ. (1939). ქართული ეპოსი გარდამავალი ხანის ლიტერატურაში, თბილისი: თსუ გამ-ბა.
- ტაბაღუა, ი. (1986). საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, II, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ტაბაღუა, ი. (1987). საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა: ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა (1980). ტომი II<sub>1</sub>, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ღაღანიძე, მ. (2021). სულხან-საბა ორბელიანი და კათოლიკე ეკლესიის მოძღვრება, წგ-ში: ღაღანიძე, მ. ლიტერატურა, კულტურა, რელიგია, 2/1, თბილისი: საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა.
- ყაზბეგი, ა. (1949). თხზულებათა სრული კრებული: ოთხ ტომად, ტომი მესამე, თბილისი: „საბჭოთა მწერალი“.
- ცერაძე, თ., ხოფერია, ლ. (2015). ვახუშტი ბაგრატიონის გალექსილი ბიბლია, მრავალთავი, 24.



- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (1968). წიგნი IV, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (1980). წიგნი VI, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (1989). წიგნი V, თბილისი: „მეცნიერება“.
- ჯანაშია, ნ. (1988). „შუშანიკის წამება“, თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- Aleksidze, N. (2024). Sanctity, Gender and Authority in Medieval Caucasia, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ghaghanidze, M. (2018). Grigol Vakhvakhishvili-Dodorkeli, in: Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 12, Leiden/Boston: Brill.
- Siecienski, A. E. (2010). The Filioque: History of a Doctrinal Controversy, New York: Oxford University Press.
- Жордания, Г., Гамезардашвили, З. (1994). Римско-католическая миссия и Грузия, Часть I, Тбилиси: Изд-во Тбилисского университета.

#### References:

- Akhali „Kartlis tskhovreba“: Vakht'angiseuli redaktsia (1980). [New „Life of Kartli“: Version by Vakhtang. Vol. 3]. T'omi III. Tbilisi: Khelnats'erta erovnuli tsent'ri.
- Aleksidze, N. (2024). Sanctity, Gender and Authority in Medieval Caucasia. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ant'oni P'irveli (1980). Ts'igni mart'irik'a. [The book Martyrika]. In: Dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi. Tsigni VI. Tbilisi: Metsniereba.
- Arakel Davrizhetsis tsnobebi Sakartvelos shesakheb (1974). [Reports about Georgia by Arakel of Tabriz]. Tbilisi: Metsniereba.
- Avalishvili, Z. (1938). Teimuraz I da misi p'oema „Ts'ameba Ketevan dedoplisa“. [Teimuraz I and His Poem „Martyrdom of Queen Ketevan“]. P'arizi: K'avk'asia.
- Bagrat'ioni, D. (1819). Ts'ameba ts'mindisa Ketevan dedoplisa, leksad tkmuli. [Martyrdom of St. Queen Ketevan, told as a poem]. Sank't'p'et'erburghi: Ioseb Ioanesovis st'amba.
- Bagrat'ioni, D. (1876). Ts'ameba ts'mindisa Ketevan dedoplisa. [Martyrdom of St. Queen Ketevan]. T'pilisi: K'avk'asiis namest'nik'is umtavresis gamgeobis st'amba.
- Bagrat'ovani, D. (1895). Ts'ameba ts'midisa Ketevan dedoplisa. [Martyrdom of St. Queen Ketevan]. Mesame gamotsema Zakaria Ch'ich'inadzisa. T'pilisi: m. Sharadzis st'amba.

- Bagrat'ioni, D. (1978). Dimit'riani (leksebi da p'oemebi). [Dimitriani (Poems)]. Gamosatsemad moamzada Rara Nak'ashidzem. Tbilisi: Metsniereba.
- Baramidze, A. (1934). T'ekst'isatvis. [Editorial Comments]. In: Teimuraz P'irveli (1934).
- Baramidze, A., Gugushvili, M. (1981). Ketevan dedoplis ts'amebis garshemo. [On Martyrdom of Queen Keteavan]. Tsisk'ari, N 1.
- Berdznishvili, M. (1980). Masalebi XIX sauk'unis p'irveli nakhevis kartuli sazoga-doebriobis ist'oriisatvis. [I]. [Materials for the History of the Georgian Society of the First Half of the 19th Century]. Tbilisi: Metsniereba.
- Burch'uladze, R. (1980). „Ts'ameba Ketevan dedoplis“. [„Martyrdom of Queen Keteavan“]. Tsisk'ari, N 4.
- Dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi (1968). [Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature]. Ts'igni IV, Tbilisi: Metsniereba.
- Dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi (1980). [Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature]. Ts'igni VI, Tbilisi: Metsniereba.
- Dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi (1989). [Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature]. Ts'igni V, Tbilisi: Metsniereba.
- Ghaghanidze, M. (2018). Grigol Vakhvakhishvili-Dodorkeli. In: Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 12, Leiden/Boston: Brill.
- Ghaghanidze, M. (2021). Sulkhan-Saba Orbeliani da k'atolik'e ek'lesiis modzghvreb. [Sulkhan-Saba Orbeliani and the Doctrine of the Catholic Church]. In: Ghaghanidze, M. Lit'erat'ura, k'ult'ura, religia. 2/1, Tbilisi: Sakartvelos p'arlamant'is erovnuli bibliotek'a.
- Gugushvili, M. (1979). Teimuraz P'irvelis tskhovrebis gza. [The way of Life of Teimuraz I]. Tbilisi: Metsniereba.
- Gugushvili, M. (1981). Teimuraz P'irveli: shemokmedebiti p'ort'ret'i. [Teimuraz I: His portrait as Artist]. Tbilisi: Metsniereba.
- Gulbenk'iani, R. (1987). Namdvili tsnobebi Sakartvelos dedoplis Ketevanis mots'amebrivi sik'vdilis shesakheb. [True Reports on the Martyrdom of Queen Ketevan of Georgia]. Tbilisi: Metsniereba.
- Guramishvili, D. (1955). Tkhzulebata sruli k'rebuli – Davitiani. [A Complete Collection of Writings – Davitiani]. Tbilisi: Sakhelgami.
- Imedashvili, G. (1964). Teimuraz P'irvelis „Ts'ameba Ketevan dedoplis“ da mart'vilogiuri zhanri. [„Martyrdom of Queen Ketevan“ by Teimuraz I and the Genre of Martyrology]. In: Dzveli kartuli mts'erlobis sak'itkhebi, 2, Tbilisi: Sak. metsn. ak'ad. gam-ba.
- Ioane Bat'onishvili (1948). K'almasoba. [Kalmasoba]. T'omi meore. Tbilisi: sakhelgami.

- Janashia, N. (1988). „Shushanik'is ts'ameba“. [„Martyrdom of Shushanik“]. Tbilisi: sabch'ota sakartvelo.
- K'ek'elidze, K'. (1924). Kartuli lit'erat'uris ist'oria. [History of Georgian Literature]. T'omi II, t'pilis: gamomtsemeli toma chikvanaia.
- K'ek'elidze, K'. (1962). Sulkhan-Saba Orbeliani. [Sulkhan-Saba Orbeliani]. In: K'orneli K'ek'elidze, k'. Et'iudebi dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oriidan. [Studies from the History of Georgian Literature]. VIII, tbilisi: tsu gam-ba.
- K'ek'elidze, K'. (1966). Sulkhan-saba orbeliani. [Sulkhan-Saba Orbeliani]. In: kartuli lit'erat'uris ist'oria. T'omi meore, Tbilisi: sabch'ota sakartvelo.
- K'ek'elidze, K'. (1980). Dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oria. [History of Old Georgian Literature]. T'omi p'irveli, Tbilisi: Metsniereba.
- K'ek'elidze, K'. (1981). Dzveli kartuli lit'erat'uris ist'oria. [History of Old Georgian Literature]. T'omi meore, Tbilisi: Metsniereba.
- K'och'lamazashvili, E., Ghambashidze, A. (1999). Atanase Aleksandrielis „Simbolos“ dzveli kartuli targmani. [The Old Georgian Translation of „Symbol“ by Athanasius of Alexandria]. Mravaltavi, XVIII.
- Kartul khelnats'erta aghts'eriloba: q'opili saek'lesio muzeumis (A) k'olektsiisa (1980). [Description of Georgian Manuscripts: Collection A from the Former Ecclesiastical Museum]. T'omi II<sub>1</sub>, Tbilisi: Metsniereba.
- Nach'q'ebia, M. (2022). Ketevan ts'amebuli slovak'uri barok'os lit'erat'urashi“. [Ketevan the Martyr in the Slovakian Baroque Literature]. In: Nach'q'ebia, M. Mkhat'vruli t'ekst'i lit'erat'urul mimdinareobata k'ont'ekst'shi. Tbilisi: Sachino.
- Nach'q'ebia, M. (2024). „Karo, sad mists'vde, miighe ambavni ar samrudoni“: Ketevan ts'amebuli XVII-XVIII ss. kartul da evrop'ul mts'erlobasa da ist'oriul ts'q'aroebshi. [„The Wind, Where Can You Reach It, Get Not a Fake Story“: St. Ketevan in Georgian and European Literature and Historical Sources of 17<sup>th</sup>-18<sup>th</sup> centuries]. Tbilisi: Shota Rustavelis sakartvelos erovnuli sametsniero pondi.
- Orbeliani, S.-S. (1959-1966). Tkhzulebani: otkh t'omad. [Selected Writings: in Four Volumes]. T'omi I-IV. Tbilisi: Sabch'ota sakartvelo.
- Q'azbegi, A. (1949). Tkhzulebata sruli k'rebuli: otkh t'omad. [A Complete Collection of Writings: in Four Volumes]. T'omi mesame. Tbilisi: Sabch'ota mts'erali.
- Rukhadze, T'. (1939). Kartuli ep'osi gardamavali khanis lit'erat'urashi. [Georgian Epic in the Literature of the Transition Period]. Tbilisi: Tsu gam-ba.
- Savaneli, A. (1857). Tskhovreba Ketevan dedoplisa. [Life of Queen Ketevan]. Tsisk'ari, N 12.

- Siecienski, A. E. (2010). *The Filioque: History of a Doctrinal Controversy*. New York: Oxford University Press.
- T'abaghua, I. (1986). *Sakartvelo evrop'is arkivebsa da ts'ignsatsavebshi*. [Georgia in European Archives and Libraries]. II. Tbilisi: Metsniereba.
- T'abaghua, I. (1987). *Sakartvelo evrop'is arkivebsa da ts'ignsatsavebshi*. [Georgia in European Archives and Libraries]. III, Tbilisi: Metsniereba.
- Teimuraz P'irveli (1934). *Tkhzulebata sruli k'rebuli*. [A Complete Collection of Writings]. T'ekst'i, gamok'vleva, leksik'oni. A. Baramidzisa da G. Jak'obias redaktsiit, T'pilisi: Pederatsia.
- Teimuraz, Bat'onishvili (1862 a). *Mots'moba ts'mindata shoris Ketevanisa, k'akht dedoplisa*. [Martyrdom of St. Ketevan, the Queen of Kakhети]. Tsisk'ari, ap'rili.
- Teimuraz, Bat'onishvili (1862 b). *Mots'moba ts'mindata shoris Ketevanisa, k'akht dedoplisa*. [Martyrdom of St. Ketevan, the Queen of Kakhети]. Tsisk'ari, mai.
- Teimuraz, Mepe (2017). *Ts'ameba Ketevan dedoplisa*. [Martyrdom of Queen Ketevan]. Akhali gamotsemisatvis t'ekst'i moamzada, shesavali da k'oment'arebi daurto T. Kartvelishvilma, Tbilisi: Khelnats'erta erovnuli tsent'ri.
- Tseradze, T., Khoperia, L. (2015). *Vakhusht'i Bagrat'ionis galeksili Biblia*. [Bible in Verse by Vakhushti Batragioni]. Mravaltavi, 24.
- Vakhvakhishvili (Dodorkeli), G. (1989). *Ts'ameba q'ovlad didebulisa mots'amisa, dedoplisa Ketevanisa*. [Martyrdom of St. Martyr Ketevan the Queen, All glorious]. In: *Dzveli kartuli agiograpiuli lit'erat'uris dzeglebi*. Ts'igni V. Tbilisi: Metsniereba.
- Žordanija, G., Gamezardašvili, Z. (1994). *Rimsko-katoličeskaja missija i Gruzija*. [The Roman Catholic Mission and Georgia]. Čast' I, Tbilisi: Izd-vo Tbilisskogo universiteta.